

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
Εθνικό και Καποδιστριακό
Πανεπιστήμιο Αθηνών

Φιλοσοφική Ανθρωπολογία

Ενότητα: Ι. Ιστορικοφιλοσοφική εξέταση της έννοιας του ανθρώπου και συναφών εννοιών.

Άννα Λάζου

Τμήμα Φιλοσοφίας, Παιδαγωγικής και Ψυχολογίας, Φιλοσοφική Σχολή

Πηγές.....	3
1. Η σημασία της Φιλοσοφίας στην σύγχρονη ζωή	4
2. Ο ανθρωπολογισμός στην ιστορία των ιδεών	5
3. Η έννοια και η φιλοσοφική σημασία του ανθρώπου	6
4. Η σημασία της μελέτης της Ελληνικής αρχαιότητας (μυθολογία, φιλοσοφία, κοινωνία) για τη σύγχρονη κατανόηση της έννοιας του ανθρώπου	8
5. Η ψυχή στην αρχαία Ελληνική φιλοσοφία και σύγχρονες θεωρίες.....	9
6. Προσωκρατικοί στοχασμοί σχετικά με την Ψυχή:.....	10
7. Πλάτωνας – Αριστοτέλης	15

Πηγές

- Ε. Μπιτσάκη, Φιλοσοφία του ανθρώπου, Gutenberg, Αθήνα, 1991.
- Γρηγ. Φιλ. Κωσταρά, Ψυχολογία του ανθρώπου, Αθήνα 1990.
- Μιχ. Φ. Δημητρακόπουλου, Στοιχείωση Ευρωπαϊκής Φιλοσοφίας-Από τους Προσωκρατικούς ως τον Wittgenstein και τον Heidegger, Αθήνα 2003.
- Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, Αρχές Φιλοσοφίας ενιαίου λυκείου θεωρητικής κατεύθυνσης σε συγγραφή Θεοδόσιου Ν. Πελεgrίνη.
- Θ. Πελεgrίνης, Λεξικό της Φιλοσοφίας, Αθήνα 2004, Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα.
- Μ. Ρόζενταλ, Π. Γιουντίν, Φιλοσοφικό Λεξικό, Εκδόσεις Νέος Σταθμός.
- Kirk, G. S., J. E. Raven & M. Schofield, (eds.), 1983, The Presocratic Philosophers, Cambridge: Cambridge University Press.
- Claus, D., 1981, Toward the Soul, New Haven and London: Yale University Press.
- <http://plato.stanford.edu/entries/ancient-soul/>
- www.filosofia.gr
- <http://eclass.uoa.gr/modules/document/document.php>

1. Η σημασία της Φιλοσοφίας στην σύγχρονη ζωή

Η ουσιαστική οδός που μπορεί να οδηγήσει κάποιον στο φιλοσοφείν είναι η γνωριμία με τα θεμελιώδη ερωτήματα της φιλοσοφικής παράδοσης, καθώς και με τον τρόπο με τον οποίο τέθηκαν αυτά και συζητήθηκαν από τους μεγάλους φιλοσόφους. Μία από τις βασικές έννοιες της φιλοσοφίας είναι αυτή της ψυχής και συναφείς με αυτήν οι έννοιες άνθρωπος, υποκείμενο, συνείδηση, ψυχή, πνεύμα. Στην ιστορία της φιλοσοφίας πρωταρχική θέση καταλαμβάνει η φαινομενολογία της πνευματικής ζωής και οι αντινομίες της από την μια πλευρά και η ιστορία της έννοιας της φύσης από τους προσωκρατικούς έως τη σύγχρονη φυσική, από την άλλη. Βασικοί δε σύγχρονοι κλάδοι της φιλοσοφίας αποτελούν η φιλοσοφική ανθρωπολογία, η ψυχολογία και λογική, η γνωσιολογία, η ηθική φιλοσοφία και η αισθητική, η φιλοσοφία της θρησκείας, η μεταφυσική και η φιλοσοφία της Ιστορίας.

2. Ο ανθρωπολογισμός στην ιστορία των ιδεών

Ο ανθρωπομορφισμός, ο ανθρωποκεντρισμός και ο ανθρωπολογισμός είναι τρεις διαφορετικές τάσεις που χαρακτηρίζουν συγκεκριμένες ιστορικές φάσεις του ανθρώπινου πολιτισμού.

Όταν αποδίδονται ανθρώπινες ιδιότητες σε φυσικά φαινόμενα ή όταν υποστασιοποιούνται οι ιδιότητες αυτές προσωποποιώντας θρησκευτικά ή μυθολογικά απεικασματα, έχουμε το φαινόμενο του ανθρωπομορφισμού. Πολλές πρώιμες δοξασίες που συνδέονται με τον τοτεμισμό, τη μαγεία, τον ζωομορφισμό, τον φυτομορφισμό και τον ανιμισμό χαρακτηρίζονται από ανθρωπομορφισμό με κλασικό παράδειγμα τους ολύμπιους θεούς της ελληνικής αρχαιότητας, αλλά και ορισμένες θρησκείες που υιοθετούν ανθρωπόμορφες γλυπτές ή εικονογραφικές παραστάσεις (όπως π.χ. ο Βουδισμός και ο Χριστιανισμός). Οι λαϊκές παραδόσεις, ορισμένες μορφές καλλιτεχνικές έκφρασης, αλλά και γλωσσικοί ιδιωτισμοί, έχουν στοιχεία ανθρωπομορφισμού. Ακόμα και η ορολογία που αφορά στη σύγχρονη επιστημονική και τεχνολογική δραστηριότητα (τεχνητή νοημοσύνη, ηλεκτρονικός υπολογιστής κ.λπ.) εμφανίζει τη μεταφορά του ανθρωπομορφισμού. Στον ανθρωπομορφισμό της θρησκευτικής αντίληψης ακσεί κριτική ο Ξενοφάνης της Ελεατικής σχολής, αλλά και οι Φόουερμπαχ και Μαρξ το 19ο αι.

Κάθε αντίληψη – φιλοσοφική ή θεολογική - που θεωρεί τον άνθρωπο ως κέντρο και ανώτερο σκοπό του σύμπαντος και της δημιουργίας καλείται ανθρωποκεντρική. Ο ανθρωποκεντρισμός εκφράστηκε στη διδασκαλία του Σωκράτη, των σοφιστών, των Πατέρων της Εκκλησίας, των σχολαστικών, αλλά και από φιλοσόφους των Νέων και Νεότερων Χρόνων (Ρουσώ, Βολφ, υπαρξισμός, Τιεγιάρ ντε Σαρντέν, σύγχρονη φιλοσοφική ανθρωπολογία). Η εξέλιξη της επιστήμης, με την υπέρβαση του γεωκεντρικού κοσμοειδώλου, τη θεώρηση του ανθρώπου ως προϊόντος της εξέλιξης κ.λπ. υπονόμεισε τον ανθρωποκεντρισμό.

Ανθρωπολογική θεωρείται η φιλοσοφική τάση κατά την οποία θεμελιώδης και αφετηριακή κατηγορία του φιλοσοφικού στοχασμού είναι ο άνθρωπος, είτε ως ατομική οντότητα είτε ως εκπρόσωπος του ανθρώπινου γένους. Κατ' αυτόν τον τρόπο, ο άνθρωπος ως φυσική - βιολογική οντότητα, εκλαμβάνεται ως ουσία του ανθρώπου. Ο ανθρωπολογισμός αποδίδει στη φύση του ανθρώπου, θεωρούμενου εξωιστορικά, διάφορες συγκεκριμένου ιστορικού χαρακτήρα κοινωνικές ιδιότητες (π.χ. «φυσικά δικαιώματα», τον εαυτό, την ύπαρξη, συνείδηση, προσωπικότητα κ.λπ.).

3. Η έννοια και η φιλοσοφική σημασία του ανθρώπου

Ως εκπρόσωπος της ώριμης, ανεπτυγμένης κοινωνίας, ο άνθρωπος συνιστά ένα πολυεπίπεδο ιεραρχημένο και διατεταγμένο σύστημα, μια ολότητα στοιχείων, σχέσεων, ιδιοτήτων και διαδικασιών οργανικά συνδεδεμένων μεταξύ τους. Η αλληλεπίδραση των ανθρώπων με το περιβάλλον για τη διατήρηση της ζωής τους, αλλά και μεταξύ τους για τη διαιώνιση του βιολογικού τους είδους συνιστά την απλούστερη σχέση της κοινωνίας. Η εργασιακή (παραγωγική) επενέργεια των ανθρώπων στο (φυσικό και τεχνητό) περιβάλλον τους και οι συνδεδεμένες με αυτήν μεταξύ τους σχέσεις συνιστούν την ουσία της κοινωνίας, από την οποία (σε συνδυασμό με την απλούστερη σχέση) απορρέει όλο το φάσμα των μορφών κοινωνικής συνείδησης του ανθρώπου (γνώση, επιστήμη, ηθική, πολιτική, αισθητική, θρησκεία, φιλοσοφία κ.λπ.). Ο άνθρωπος αποτελεί εσωτερική ενότητα κοινωνικού και ατομικού (βιολογικού, ψυχοφυσιολογικού κ.λπ.), από τη σκοπιά της αφομοίωσης των ιστορικά διαμορφούμενων συγκεκριμένων ειδών δραστηριότητας και κοινωνικών σχέσεων.

Ο άνθρωπος εξετάζεται από διάφορες επιστήμες: από την κοινωνιολογία, την ανθρωπολογία, την εθνογραφία, την παιδαγωγική, την ανατομία, τη φυσιολογία, την ψυχολογία κ.ά. Η φιλοσοφία, ως η βαθύτερη μορφή κοινωνικής συνείδησης και ορθολογικής κοσμοαντίληψης, στον βαθμό που επιδιώκει να είναι επιστημονική, εξετάζει τον άνθρωπο λαμβάνοντας υπόψη και τα σχετικά πορίσματα των επιστημών, αλλά και των διεπιστημονικών προσεγγίσεων του ανθρώπινου φαινομένου. Η ιστορία του φιλοσοφικού στοχασμού περιστρέφεται κατά πολύ γύρω από τα βασικά προβλήματα της προέλευσης, της φύσης, της ουσίας και του προορισμού του ανθρώπου. Η αρχαία κινεζική, ινδική και ελληνική φιλοσοφία θεωρούσαν τον άνθρωπο μέρος της υπερχρονικής τάξης του σύμπαντος, ως μικρόκοσμο (Δημόκριτος) που απεικόνιζε και συμβόλιζε τον ανθρωπομορφικά εννοούμενο μακρόκοσμο. Κατά τη μετενσωμάτωση της ινδικής φιλοσοφίας, ρευστοποιούνται τα όρια μεταξύ έμβιων όντων, αλλά μόνο ο άνθρωπος επιδιώκει τη λύτρωση από την εμπειρική ύπαρξη και τον νόμο του κάρμα - σασάρα.

Σε αντιδιαστολή με την πλατωνική αντίληψη του ανθρώπου ως φορέα πνεύματος (η αρχή του οποίου εννοείται ως υπερατομική και απρόσωπη), ο Πρωταγόρας προβάλλει ως μέτρο, κριτήριο και κανόνα των πάντων τον άνθρωπο. Η αρχαία αντίληψη περί ανθρώπου συμπυκνώνεται στο έργο του Αριστοτέλη, κατά τον οποίο ο άνθρωπος είναι φύσει «πολιτικόν ζώον», ένα ον προικισμένο με ψυχή και λογικό και ικανό για κοινωνική ζωή. Στον χριστιανισμό τονίζεται η εσωτερική διττότητα της φύσης του ανθρώπου (που αποτελείται από ψυχή και σώμα), η οποία είναι μεν «εικόνα και ομοίωση του θεού», ωστόσο ωθείται από το σώμα, το «σαρκίον», σε αμαρτωλά παραπτώματα. Η μορφή του θεανθρώπου παρέχει τη δυνατότητα εσωτερικής επικοινωνίας κάθε ανθρώπου με τη «θεία χάρη», η οποία μέσω εσωτερικών ρυθμιστικών αρχών (βιωμάτων, συνείδησης) και υπό το πρίσμα μιας ιεραρχίας αρετών διασφαλίζει τη «σωτηρία». Η φιλοσοφία της Αναγέννησης αναδεικνύει την αυτονομία της ατομικότητας και το απερίοριστο των δημιουργικών δυνατοτήτων του ανθρώπου. Η ανθρωποκεντρική κοσμοθεώρηση της εποχής εδράζεται στην παραδοχή της τελειότητας της φύσης του ανθρώπου, στην αρμονία ψυχής και σώματος, στον κόσμο των αισθημάτων και των

συναισθημάτων του ανθρώπου (Πίκο ντέλλα Μιράντολα, Νικόλαος Κουζάνος κ.ά.). Ο ευρωπαϊκός ορθολογισμός των νέων χρόνων, ξεκινώντας από τον Ντεκάρτ, θεωρεί τη νόηση όχι μόνο ειδοποιό και ουσιώδες χαρακτηριστικό του ανθρώπου, αλλά και μοναδική αξιόπιστη μαρτυρία της ύπαρξής του (cogito ergo sum). Η καρτεσιανή παράδοση ενισχύει τον δυισμό ψυχής και σώματος, ταυτίζοντας την ψυχή με τη συνείδηση και ανάγοντας το σώμα σε φυσικά και μηχανικά φαινόμενα (βλ. πρόβλημα σώματος - ψυχής, αναγωγισμός). Η παράδοση αυτή ωθείται στα άκρα της από τον Λαμετρί (έννοια του ανθρώπου - μηχανής). Ο διαφωτισμός τονίζει τη δυνατότητα και την αναγκαιότητα αυτοδιαμόρφωσης του ανθρώπου μέσω του πολιτισμού και της γλώσσας. Ο γερμανικός ιδεαλισμός (τέλη 18ου - αρχές 19ου αι.) επικεντρώνει την προσοχή του στην ενεργό αυτοσυνείδηση του ανθρώπου. Ο Καντ θεωρεί βασικό πρόβλημα της φιλοσοφίας τον άνθρωπο, διακρίνοντας σε αυτόν τον κόσμο της φυσικής αναγκαιότητας και τον κόσμο της ηθικής ελευθερίας. Η φυσική φιλοσοφία του ρομαντισμού (Χέρντερ, Γκαίτε κ.ά.) επιστρέφει κατά κάποιον τρόπο στον αναγεννησιακό ανθρωποκεντρισμό προβάλλοντας τον άνθρωπο ως ζωντανή ολότητα, η σωματική «ανεπάρκεια» του οποίου έναντι άλλων ζώων αντιστρέφεται σε υπεροχή με την αυτοδιαμόρφωσή του και τον πολιτισμό. Βαθμιαία αναπτύσσεται η ιδέα του ιστορισμού του ανθρώπου. Ο Νοβάλις θεωρεί την ιστορία «εφαρμοσμένη ανθρωπολογία». Ο Χέγκελ βλέπει τον άνθρωπο ως υποκείμενο της πνευματικής δραστηριότητας, δημιουργό του πολιτισμού και φορέα της απόλυτης ιδέας, της καθολικής ιδεατής αρχής, του αυτοανελισσόμενου "απόλυτου πνεύματος". Ο Φόουερμπαχ αναπροσανατολίζει τη φιλοσοφία ανθρωπολογικά, θέτοντας στο κέντρο της την αισθητηριακή - σωματική οντότητα του ανθρώπου. Ο Μαρξ ορίζει την ουσία του ανθρώπου ως διατεταγμένο σύνολο των κοινωνικών του σχέσεων και την κοινωνία ως διαδικασία και παράγωγο της αλληλεπίδρασης των ανθρώπων. Εξετάζει την ιστορία του ανθρώπου ως φυσικοϊστορική νομοτελειακή διαδικασία και θεωρεί όλη την προταξική και ταξική ανάπτυξη της κοινωνίας «προϊστορία» του ανθρώπου, από την οποία νομοτελειακά θα ανακύψει η «αυθεντικά ανθρώπινη» ιστορία, η αταξική κοινωνία. Ο στενός συνεργάτης του Ένγκελς επιχειρεί να γενικεύσει θεωρητικά τα δεδομένα των ιστορικών επιστημών του 19ου αι. και αποκαλύπτει τον ρόλο της εργασίας στην ανθρωπογένεση. Ο Τσερνισέφσκι αναπτύσσει την ανθρωπολογική αρχή της φιλοσοφίας ως θεμελίωση του επαναστατικού δημοκρατικού κινήματος. Ο Νίτσε παρουσιάζει τον άνθρωπο ως παίγνιο ζωτικών, συναισθηματικών και βουλητικών δυνάμεων και ανορθολογικών έλξεων. Ο Κίρκεγκορ προτάσσει τη βουλητική πράξη και την επιλογή του ανθρώπου ως αυτοκαθοριζόμενη πνευματική ουσία. Οι φιλοσοφικές απόψεις από τα τέλη του 19ου αι. επικεντρώνουν την προσοχή τους σε κάποιες ιδιαιτερότητες του ανθρώπινου φαινομένου: στη "διαίσθηση" (Μπερξόν), στην εργαλειώδη δραστηριότητα (Ντιούι), στα βιώματα του φόβου και του πεπερασμένου της ύπαρξης (Χάιντεγκερ), στους μηχανισμούς του ασυνείδητου και της γενετήσιας ορμής (φροϋδισμός), στην προσωπικότητα και στην ύπαρξη (υπαρξισμός, περσοναλισμός), στις δομές των φαινομένων της «καθαρής» συνείδησης (Χούσσερλ, φαινομενολογία) κ.λπ.

4. Η σημασία της μελέτης της Ελληνικής αρχαιότητας (μυθολογία, φιλοσοφία, κοινωνία) για τη σύγχρονη κατανόηση της έννοιας του ανθρώπου

Προϋπόθεση για να κατανοήσουμε την φιλοσοφική έννοια του ανθρώπου είναι η ιστορική εξέλιξη των κοινωνιών. Στην αρχαιότητα, τα άτομα με μειωμένα έως ανύπαρκτα δικαιώματα – γυναίκες, ανήλικοι, ξένοι, μέτοικοι, απελεύθεροι δούλοι – χωρίς να υπολογίζουμε τους «άτιμους», αποτελούσαν τη μεγάλη πλειοψηφία του πληθυσμού των αρχαίων ελληνικών πόλεων. Ο Νόμος φρόντιζε, όπως ήταν φυσικό, να προσδιορίζει το ρόλο αυτών των μη κυρίαρχων ομάδων στα πλαίσια των δεδομένων κοινωνιών. Ωστόσο και οι ίδιες οι ομάδες, εξαιτίας της ειδικής ψυχοσύνθεσης που απέκτησαν τα μέλη τους και που διαμόρφωνε την ατομική και τη συλλογική τους συμπεριφορά και λειτουργία, επηρέασαν άμεσα τους θεσμούς και τη συνολική ζωή της πόλης. Έτσι, τελικά ο Νόμος και οι πολιτικά αποκλεισμένοι υπήρξαν οι δύο πυλώνες που συνδιαμόρφωσαν το νομικό της πλαίσιο. (Βλ. Φ. Δεκάζου – Στεφανοπούλου, Η Αθήνα των δούλων. Ο δουλικός πληθυσμός στην Αθήνα των κλασικών χρόνων, εκδ. Σάκκουλας.)

Είναι χρήσιμη μια εισαγωγή στις δομές και λειτουργίες των πόλεων και των άλλων «κρατικών» οντοτήτων της αρχαίας Ελλάδας με αφετηρία τα χρόνια της καθόδου των Αχαιών και στάσεις στην πατριαρχική βασιλεία και τη βασιλεία της κλασικής εποχής, την τυραννίδα, την αυταρχική και τη σύννομη ολιγαρχία και τη δημοκρατία. Στη διάρκεια της ιστορικής διαδρομής παρουσιάζονται διάφοροι πολιτολογικοί τύποι, φωτίζονται οι ρίζες των πολιτευμάτων, διερευνώνται τα κίνητρα των δημιουργών τους ενώ ταυτόχρονα συνεκτιμάται η ιστορική συγκυρία.

Μεθοδολογικά, η ανάλυση του μύθου παρεκκλίνει από τους αιτιοκρατικούς κανόνες διάγνωσης του ιστορικού γίνεσθαι ακολουθώντας συχνά το δρόμο της άλογης σύλληψης και της φαντασίας. Η δίψα για γνώση ωστόσο δεν αφήνει τη μυθολογία να απουσιάζει από τη γνωστική διαδικασία.

Ένας από τους προσφιλέστερους χώρους της μυθολογούσας κοινωνικής συνείδησης υπήρξε ανέκαθεν ο χώρος της θρησκείας. Η σχέση μύθου και αρχαιοελληνικής θρησκείας ανιχνεύεται ιδιαίτερα στη διαμόρφωση των “επικλήσεων”, που αποτελούν έκφραση της ψυχικής ανάγκης των “πιστών” όχι μόνο για να απαντήσουν σε εσχατολογικά ερωτήματα, αλλά και για να καλύψουν με την προστασία του «Θεού» όλους τους τομείς της ανθρώπινης δράσης.

5. Η ψυχή στην αρχαία Ελληνική φιλοσοφία και σύγχρονες θεωρίες

Το ερώτημα σχετικά με την ύπαρξη της ψυχής καθώς και η προσπάθεια απάντησής του, ξεκινά από πολύ παλιά. Ήδη 3000 έτη πριν την ιστορική αναγνώριση της ύπαρξης του Χριστού, οι Αιγύπτιοι μέσω της φιλοσοφίας τους προσπαθούν να απαντήσουν στον προβληματισμό. Στην συνέχεια έχουμε ακόμη μια πρώτη αλλά βασική προσέγγιση, μέσω των ποιημάτων του Ομήρου.

Κύριος πρόδρομος της σύγχρονης έννοιας του νου είναι η αρχαία ελληνική έννοια της ψυχής, η οποία χρησιμοποιήθηκε αρχικά για να σηματοδοτήσει τη διαφορά μεταξύ των ζωντανών από τα νεκρά όντα. Εννοιολογικά, ήταν συνδεδεμένη με την αναπνοή (πνοή, πνεύμα) και οι σημασίες της αντιστοιχούν σε διαφορετικούς βαθμούς και καταστάσεις της συνείδησης. Έτσι, ο νεκρός θεωρείται ότι είχε χάσει πλήρως την ψυχή του, ενώ ένας άνθρωπος που κοιμάται ή βρίσκεται σε κατάσταση λιποθυμίας έχει χάσει μέρος της ψυχής του ικανό ώστε να χάσει τις αισθήσεις του, ωστόσο, αυτό θα τον φέρει ένα βήμα πιο κοντά στο θάνατο. Η ψυχή αποτελείται από εξαιρετικά ελαφρά και ολιγόποση ύλη, ποικιλοτρόπως ταυτίζεται με καθαρά και αναπνεόμενα στοιχεία, όπως είναι ο αέρας (σύμφωνα με φιλοσόφους όπως ο Θαλής [625 - 547 π.Χ.] και ο Αναξιμένης [570? -500? π.Χ.]) ή η φωτιά (σύμφωνα με τον Ηράκλειτο [540-480 π.Χ.]). Οι περισσότεροι προσωκρατικοί στοχαστές θα είχαν κατανοήσει την έκφραση «πνέει τα λείσθια» στην κυριολεξία και θα είχαν δει τον ετοιμοθάνατο ομηρικό πολεμιστή να αγκομαχά, ως εκβολή ή εκπνοή της ψυχής του. Εάν η ψυχή θα μπορούσε να υπάρχει σε μια μη σωματική κατάσταση - και είναι αμφίβολο κατά πόσο οι πρώιμοι Έλληνες φιλόσοφοι πίστευαν ότι θα μπορούσε - θα ήταν ως μία μυστηριώδης ή εφήμερη μορφή, όπως οι κάτοικοι του Άδη.

6. Προσωκρατικοί στοχασμοί σχετικά με την Ψυχή:

Ο Θαλής ο Μιλήσιος (624 - 546 π.Χ) διατυπώνει την άποψη πως τα πάντα γύρω μας είναι έμψυχα δείχνοντας την σύνδεση της ψυχής με την έννοια και το φαινόμενο της ζωής και της λειτουργίας της.

Ο Αναξίμανδρος ο Μιλήσιος (611 – 545; π.Χ) πιστεύει ότι τα φυσικά στοιχεία (νερό, γη, αέρας, φωτιά) διαμάχονται το ένα το άλλο, προκειμένου κάποιο από αυτά να επικρατήσει, και ότι η δικαιοσύνη είναι μια έννοια που δύναται να εξασφαλίσει την σχετική ισορροπία μεταξύ των αντίμαχων στοιχείων. Το πρώτο φυσικό στοιχείο για τον Αναξίμανδρο, ουδέτερο, απεριόριστο, ακαθόριστο, το άπειρο, μετατρέπεται στα υπόλοιπα τέσσερα στοιχεία και με τις κατάλληλες επιδράσεις δίδει τελικώς το φαινόμενο της ζωής.

Ο Αναξίμανδρος ο Μιλήσιος (585 - 525; π.Χ) αναζητώντας την αρχή του κόσμου, διαπιστώνει πως η ψυχή, πνοή ζωής - πηγή ζωής του ανθρώπου και της φύσης, είναι το φυσικό στοιχείο του αέρα. Έτσι, η Γη δημιουργείται από τις συχνές μετατροπές του αέρα σε νερό και σε χώμα. Κατά συνέπεια, όλα τα όντα επάνω στην γη, οφείλουν την ύπαρξη τους στον αέρα, ο οποίος αποτελεί αιτία της ύπαρξης και της ζωής τους.

Με τον Αναξίμανδρο κλείνει ο κύκλος των Μιλησίων φιλοσόφων, οι οποίοι αντιλαμβάνονται την ψυχή ως την πρώτη πηγή ζωής των πάντων, με τρόπο υλοζωικό (νερό, αέρας, ύλη).

Ο Πυθαγόρας ο Σάμιος (570 - 496 π.Χ), ο οποίος κατά κύριο λόγο έδρασε στον Κρότωνα της Κάτω Ιταλίας, αντιλαμβάνεται την ψυχή ως πηγή της ζωής, μέσω των Μαθηματικών και συγκεκριμένα μέσω των αριθμών. Ο αριθμός είναι αρχή, δίδει την ζωή, δημιουργεί. Αυτό παρατηρείται τόσο στα ανθρώπινα όντα όσο και στα σώματα γενικά, τα οποία διέπονται από αριθμητική τάξη, με βάση την οποία και δομούνται. Κατά τους Πυθαγόρειους φιλοσόφους όπως αναφέρει ο Αριστοτέλης, εισάγεται μια βασική ιδιότητα και δυνατότητα της ψυχής, η έννοια της μετεμψύχωσης. Η ψυχή ως αστείρευτη δύναμη ζωής, προέρχεται από κάτι απόλυτο. Από κάτι τέλειο και αθάνατο. Ο Πυθαγόρειος αυτός θεός δίδει στην ψυχή την ευκαιρία να ομοιωθεί με αυτόν και να επιστρέψει στην αρχική πηγή της (θεότητα). Έτσι η ψυχή μεταβαίνει κατά την μετεμψύχωση από σώμα σε σώμα, από ύλη σε ύλη (G. S. Kirk, J.E. Raven και M. Schofield, *The Presocratic Philosophers*, Cambridge U. P. σελ. 220) είτε ανθρώπων, είτε ζώων, προκειμένου, μέσω αυτού, να βρει τις πύλες προς την θέωση - τον θεό - προφανώς νοούμενο με Πυθαγόρειο αριθμητική μορφή.

Ο Ηράκλειτος ο Εφέσιος (περίπου 544 - 484 π.Χ), ο «σκοτεινός» (όπως τον αποκάλεσαν), υποστηρίζει ότι αρχή του κόσμου και πηγή της ζωής είναι ο πόλεμος: «Πόλεμος πάντων πατήρ». Κατά τον Ηράκλειτο, η ψυχή έχει τεράστιο εύρος και βάθος. Σκοπός του ανθρώπου, είναι η ανακάλυψη του εαυτού του, η ανακάλυψη όλου του συνεχούς ψυχικού βάθους μέχρις το τέλος του («Εδιζησάμην εμεωυτόν»). Η ψυχή, αποτελείται από φωτιά και για να συνεχίσει να υπάρχει, πρέπει να μένει στεγνή,

γεμάτη φωτιά (G.S.Kirk, J.E.Raven και M.Schofield, *The PreSocratic Philosophers* (Second edition), Cambridge U.P., 1983, σελ 204). Τότε, το σώμα που την κατέχει παρουσιάζει μια σειρά αρετών (δύναμη, θάρρος, ανδρεία κ.α.). Σε αντίθετη περίπτωση: «...ανήρ οκόταν μεθυσθηάγεται υπό παίδος ανήβου, σφαλλόμενος, ουκ επαΐων όκη βαίνει, υγρήν την ψυχήν έχων» (ό.π., σελ. 203): Όταν αρχίσει να υγραίνεται (ακόμα και από εξωτερικούς παράγοντες όπως το ποτό) αρχίζει και ο σταδιακός θάνατος (έλλειψη αισθήσεων, αδυνατότητα κρίσης, εκφυλισμός, κλπ). Η ψυχή βιώνει τον θάνατο, όταν μετατραπεί πλήρως σε νερό, δηλαδή όταν χάσει την δυνατότητα του πυρός. Επειδή η ψυχή χρησιμοποιεί το σώμα ως «καταφύγιο», όταν αυτή υγρανθεί, μετατραπεί σε νερό, το σώμα αρχίζει να παγώνει, χάνοντας την δυνατότητα του πυρός.

Ο Εμπεδοκλής από τον Ακράγαντα της Σικελίας (490 - 430 π.Χ), όντας κατά βάση φυσικός φιλόσοφος, έχει μια συνθετική - συνδυαστική θεώρηση απορρίπτοντας την ύπαρξη ενός μόνο θεμελιώδους στοιχείου ως πρώτου αίτιου και πηγής δημιουργίας. Αντ' αυτού, και σε αντίθεση με τους προηγούμενους φιλοσόφους, ο Εμπεδοκλής θέτει τέσσερα αρχέγονα στοιχεία, τα ριζώματα, ως αρχή του κόσμου: Αυτά είναι το πυρ, το ύδωρ, ο αήρ και η γη. Τα τέσσερα αυτά στοιχεία, στο έργο *Περί Φύσεως* του φιλοσόφου, παρουσιάζονται με θεϊκή μορφή ως οι Ολύμπιοι θεοί. Ο Ζευς (Δίας) είναι το πυρ. Η Νήστις είναι το ύδωρ. Η Ήρα ο αήρ και ο Αιδωνεύς η γη. Τα στοιχεία έχουν την δυνατότητα να μπορούν να αναμειγνύονται και να κινούνται σε δυο δυνατές κατευθύνσεις: Την απωθητική και την ελκυστική. Αντιστοίχως τις ονομάζει, Νείκος και Φιλότητα. Πνοή - πηγή ζωής και δημιουργίας του κόσμου είναι ο συνδυασμός (μείξη) των τεσσάρων θεϊκών στοιχείων καθώς και οι χρονικές περίοδοι Νείκους και Φιλότητας μεταξύ τους. Για την διασφάλιση του κόσμου και την μη-καταστροφή του, έχουν τεθεί όρια και μέτρα μεταξύ του Νείκους και της Φιλότητας. Αν και υπάρχουν περίοδοι που το ένα υπερισχύει του άλλου (αντίστοιχα κάθε φορά), εντούτοις τα όρια ποτέ δεν δύνανται να ξεπεραστούν, ώστε να επέλθει καταστροφή. Στους Καθαρούς συγκεκριμένα, ο Εμπεδοκλής κάνει λόγο για την «άσχημη μοίρα της ανθρώπινης ψυχής, η οποία από το στάδιο της πρωταρχικής ευδαιμονίας εκπίπτει στην περιοχή της απόγνωσης και της περιπλάνησης, ως την ευλογημένη ώρα του εξιλασμού της.

Ο Αναξαγόρας ο Κλαζομένιος (500 - 428 π.Χ) αναφερόμενος στην αρχική πηγή ζωής και δημιουργίας, θεωρεί πως για να προκληθεί ένα δημιούργημα (κόσμος, σύμπαν κλπ) είναι αναγκαία η μείξη και ο διαχωρισμός των στοιχείων και κατά συνέπεια δεν υπάρχει γένεση και φθορά, μαζί δηλαδή με τον Εμπεδοκλή. Τα στοιχεία που συνδυάζονται και αναμειγνύονται, όμως, δεν είναι συγκεκριμένα αλλά «άπειρα και πλήθος και σμικρότητα». Ο συνδυασμός, οδηγεί στην ύλη, στον κόσμο: Σπέρματα άπειρης μικρότητας και παντός είδους, χρώματος ή οσμής και γεύσης, υπό την μορφή απείρων μικρών και ουδέποτε ελάχιστων συστατικών μορίων, υφίστανται εξ αρχής σε όλα τα πράγματα (σάρκα, τρίχες, χρυσός, οστά κ.α). Η ψυχή είναι ο συνδυασμός των διάφορων στοιχείων προκειμένου να δοθεί η ζωή, η ύλη, ο κόσμος, το σύμπαν. Εκτός αυτών αναφέρεται και στον Νου ως νοητική αρχή και πρώτη αιτία, αρκετά συναφής με αυτήν της λογικής: Ο Νους είναι αμιγής και τα κινεί όλα σκόπιμα. Ο χαρακτήρας του είναι τελολογικός: «εν παντί παντός μοίρα ένεστι πλην νου, έστιν οισι δε και νους ένι». Ο Νους έχει χαρακτήρα πνευματικό, άυλο, δεν έχει καμία σχέση με την ύλη. Την αντιστρατεύεται.

Ο Λεύκιππος ο Μιλήσιος (άκμασε γύρω στα 440/435 π.Χ) και ο Δημόκριτος ο Αβδηρίτης (460 - 370 π.Χ. ;) είναι εκείνοι οι οποίοι, στο πλαίσιο ερμηνείας της ύλης και των υλικών σωμάτων, διατυπώνουν την ατομική θεωρία. Η ύλη αποτελείται από άτομα. Τα άτομα είναι σωματίδια τα οποία είναι αμετάβλητα, αδιαίρετα, άτμητα και η πολλαπλότητα του κόσμου των φαινομένων εξηγείται από το διαφορετικό σχήμα, τη διαφορετική τάξη και θέση ή τροπή των πολύπλοκα συνδεδεμένων ατόμων. Τα άτομα κινούνται μέσα σε έναν κενό χώρο, και με «τις αλλεπάλληλες συγκρούσεις τους, δημιουργούν καινούργιους συνδυασμούς και νέες μορφές σωμάτων» (Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων, Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, Αρχές Φιλοσοφίας Ενιαίου Λυκείου Θεωρητικής Κατεύθυνσης, σε συγγραφή Θ. Ν. Πελεgrίνη, σελ 19). Η ψυχή αποτελείται από άτομα σφαιροειδή, όμοια προς τα μικρά ξύσματα, ορατά στις ακτίνες του ηλίου, που εισέρχονται σε κάποιο σκοτεινό μέρος. Η ψυχή, ως οντότητα, αποτελείται δηλαδή, από τα ίδια συστατικά με την ύλη. Αποτελείται από άτομα που έχουν ένα ιδιαίτερο σχήμα, λεπτό και σφαιροειδές. Σκεπτόμενος ο Δημόκριτος, τί είναι αυτό που κάνει τα σωματίδια (άτομα) να κινούνται στον κενό χώρο αναπτύσσοντας ταχύτητα και συγκρουόμενα να δίδουν υλικές μορφές και ζωή, καταλήγει πως αυτή η δύναμη που προκαλεί την κίνηση, είναι η ψυχή. Τα άτομα που αποτελούν την ψυχή, δίδουν ζωή στο σώμα, μέσω της μεταφοράς τους από τον αέρα. Το σώμα (ύλη) δημιουργείται από τις συγκρούσεις των σωματιδίων και λαμβάνει, δηλαδή, ζωή πάλι μέσω των ίδιων σωματιδίων που συνιστούν και την ψυχή, το ίδιο ισχύει για τη φύση στο σύνολό της. Καθώς τα σωματίδια συγκεντρώνονται για να δώσουν ζωή στην ύλη, κάποια από αυτά συγκροτούν την διάνοια, ως μια ιδιαίτερη μάζα σωματιδίων και αυτή. Από τη διάνοια πηγάζει η δυνατότητα του ανθρώπου να αποκτήσει γνώση, αλλά εκτός της διάνοιας και οι αισθήσεις αποτελούν πηγή γνώσης.

Η περίοδος των Σοφιστών (460 π.Χ. - μέχρι τον Σωκράτη): Πρωταγόρας ο Αβδηρίτης (480 -411 ; π.Χ), Πρόδικος ο Κείος (άκμασε γύρω στα 400 π.Χ), Ιππίας ο Ηλείος (ίδια εποχή με τον Πρόδικο γύρω στα 400 π.Χ), Αντιφών ο Αθηναίος (σύγχρονος της περιόδου του Σωκράτη) και τέλος ο Γοργίας ο Λεοντίνος (483 - 375 π.Χ). Οι Σοφιστές διατυπώνουν αρχές κατανόησης της ψυχής που προκύπτουν από τον προβληματισμό τους για τη σχέση ανθρώπου – κόσμου και για πρώτη φορά την έννοια του υποκειμένου ως προϋπόθεση της γνώσης και κάθε κοσμοαντίληψης. Ο στοχασμός των Σοφιστών είναι διαφωτιστικός, εφ' όσον τονίζεται ότι ο άνθρωπος είναι αυτός που καθορίζει κάθε φορά τί είναι αληθές, δίκαιο, αγαθό ή καλό και αυτήν τη γνώση της σχέσης ανθρώπου – κόσμου. Για τους σοφιστές «δεν υπάρχει μια, αντικειμενικώς αναγνωρισμένη, αλήθεια, αλλά πολλές αλήθειες...» (Υπουργείο Παιδείας και Θρησκευμάτων, Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, Αρχές Φιλοσοφίας Ενιαίου Λυκείου Θεωρητικής Κατεύθυνσης, σε συγγραφή Θεοδόσιου Ν. Πελεgrίνη, σελ 20). Η Ψυχολογία των σοφιστών στηρίζεται περαιτέρω στην αρχή ότι οι αισθήσεις μας είναι αυτές που δίδουν την δυνατότητα να γνωρίσουμε την εξωτερική πραγματικότητα: «παρά τας αισθήσεις ου ψυχή». Χωρίς να αναπτύσσουν θεωρία Φιλοσοφικής Ψυχολογίας, συστηματοποιούν την ίδια την ψυχολογία αναλύοντας την τέχνη της πειθούς και την επιρροή της στην κοινωνία προϋδεάζοντας την σύγχρονη έννοια της «Ψυχολογίας της μάζας».

Ο Γοργίας ο Λεοντίνος (483 - 375 π.Χ) αρχικά εκφράζει έναν ακραίο σχετικισμό και σκεπτικισμό υποστηρίζοντας ότι «Ουδέν έστιν, ει και έστιν ακατάληπτον ανθρώπω, ει και καταληπτόν, αλλα τοί γε ανέξοιστον και ανερμήνευτον τω πέλας», υποθέτοντας ότι ο άνθρωπος νους είναι πλήρως αδύναμος

να γνωρίσει το όν, αλλά και να επιβάλει οποιαδήποτε μορφή καθαρής ηθικής αξίας πέραν του φυσικού δικαίου ή του δίκαιου του ισχυρού. Για την ψυχή υιοθετεί μια πραγματιστική προσέγγιση όταν λέγει ότι «ψυχής αμαρτήματα, δόξης απατήματα...». Ως προς την υπόσταση της ψυχής ακολουθεί τις απόψεις του Ηράκλειτου, καθώς δέχεται ότι η ψυχή αποτελείται από μια αναλογία φωτιάς και υγρασίας. Η αναλογία αυτή καθορίζει, και την συμπεριφορά του ανθρώπου. Εδώ παρουσιάζεται η σχέση ψυχής – σώματος (συμπεριφορά του ανθρώπου, ολικά) αλλά και η επήρεια της ύλης στην ψυχή: Οι άνθρωποι οι οποίοι επιθυμούν να είναι υγιείς, να έχουν πνευματικά και σωματικά χαρίσματα, κατά τον Γοργία, πρέπει να διατηρούν το πυρ συνεχώς ενεργό προκειμένου η υγρασία, το ύδωρ, να μην υπερισχύσει. Το ύδωρ, μπορεί να συγκρατηθεί με συνεχείς περιπάτους και υγιεινό φαγητό (η επίδραση της ύλης στο πνεύμα), (G.S. Kirk, J.E. Raven και M. Schofield, ό.π., σελ. 203 - 208). Οι άνθρωποι, οι οποίοι δεν διατηρούν το πυρ στην ψυχή τους, αλλά αντιθέτως αφήνουν την υγρασία να υπερισχύσει, υπολειπόμενοι. Οι άνθρωποι αυτοί χάνουν τις δυνατότητές τους τόσο στο πνεύμα όσο και στο σώμα (ύλη). Η πραγματική δυστυχία ή «μανίη» για έναν άνθρωπο είναι, κατά τον φιλόσοφο, μια πλήρως υγρή ψυχή. Ο Γοργίας ανέπτυξε την θεωρία της επίδρασης στην ψυχική κατάσταση των ανθρώπων: Η ρητορική, ως τέχνη πειθούς, μπορεί να «ψυχαγωγήσει», δηλ. να χειραγωγήσει σε βαθμό υποβολής τα πλήθη και να χρησιμεύσει ως θεραπευτήριο φάρμακο ή ως δηλητήριο για τις μάζες, οι οποίες είναι δυνατό να φθάσουν σε βαθμό παραίσθησης ή παραληρημάτος». Η επίδραση της πειθούς στην ψυχή του πλήθους θεωρεί ο Γοργίας, πως λειτουργεί καθαρκά με τις έντονες αντιδράσεις, τη συμπόνοια και το φόβο και πως η εικαστική τέχνη αφυπνίζει ποικίλα αψιθυμικά συναισθήματα, όπως μια όμορφη διανοητική σύλληψη και επιδρά ηθικοπλαστικά».

Ο Σωκράτης ο Αθηναίος (470 - 399 π.Χ) απετέλεσε την βάση της φιλοσοφίας, εισήγαγε έννοιες που υποστήριζαν τη σημασία του ανθρώπου ως οντότητας, όπως το περίφημο «γνώθι σαυτόν» και την αξία της αυτογνωσίας. Μίλησε για την Ηθική, την Αρετή, την Ευδαιμονία, τον τρόπο εύρεσης της Αλήθειας, την μαιευτική μέθοδο και την περίφημη Σωκρατική ειρωνεία, σύμβολα της διαλεκτικής και της επιστημονικής έρευνας. Ο Σωκράτης απαντά στο Περί Ψυχής ερώτημα όπως μας διασώζεται κυρίως από τον μαθητή του Ξενοφώντα. Τονίζει πως η ψυχή του κάθε ανθρώπου, απεικονίζεται στα μάτια του. Στα Απομνημονεύματα του Ξενοφώντα ο Σωκράτης ζητά από ένα ζωγράφο να του ζωγραφίσει τον χαρακτήρα της ψυχής (το ήθος της ψυχής) τόσο καλά όσο θα ζωγράφιζε και την εικόνα ενός σώματος. Αυτό φαίνεται στα μάτια. Εκτός αυτών, ο Ξενοφώντας διατυπώνει στο ίδιο έργο πως «για τον Σωκράτη η ψυχή είναι άυλη και αόρατη, κυριαρχεί, ελέγχει και δίνει ζωή στο σώμα». Η σχέση σώματος - ψυχής δεν είναι αντιθετική, αλλά συμπληρωματική. Το ένα μέρος συμπληρώνει το άλλο, ώστε να επικρατεί η σωφροσύνη του ανθρώπου, όπως έλεγε. Εδώ ο φιλόσοφος εισάγει την έννοια της αυτογνωσίας και του αυτοέλεγχου σε συνδυασμό με την ψυχή. Η γνώση του εαυτού μας θα οδηγήσει και στην δυνατότητα έλεγχου του εαυτού μας. Η διαδικασία αυτή είναι απαραίτητη καθώς χωρίς αυτήν την σύλληψη δεν είναι δυνατόν να επιτύχει κανείς στην ζωή, να ευδαιμονήσει φθάνοντας «εις ψυχής θεραπείαν». Η αυτογνωσία και ο αυτοέλεγχος, λοιπόν, εξασφαλίζουν την θεραπεία της ψυχής. Ο Ξενοφώντας στα Απομνημονεύματα μας διασώζει τον λόγο του Σωκράτη σχετικά με την περιγραφή προέλευσης και σκοπού της ψυχής: «Ο θεός έδωσε στον άνθρωπο την ψυχή, για να αναγνωρίζει την

ύπαρξη των θεών, για να προστατέψει το εαυτό του από την βουλιμία, την δίψα, την ζέστη, το κρύο, την ασθένεια και την αδυναμία, για να ασκήσει τον εαυτό του στην γνώση, και να θυμάται τί είδε, τί άκουσε και έμαθε». Ο φιλόσοφος θεωρεί τις ιδιότητες της μνήμης, της αίσθησης και της νόησης ως ιδιότητες που ο άνθρωπος κατέχει μέσω της ψυχής του. Εμπόδια στη μετάδοση της γνώσης και τη θεραπεία της ψυχής του συναντά ο άνθρωπος εξ αιτίας της αδράνειας, της νωθρότητας και του ηδονισμού: «πονηρός δ' εστιν εκείνος ο εραστής ο πάνδημος, ο του σώματος μάλλον ή της ψυχής ερών» (Συμπόσιον, Αρχαίοι Έλληνες Κλασσικοί, ό.π., σελ. 134).

7. Πλάτωνας – Αριστοτέλης

Με τον Πλάτωνα (428 - 348 ή 347 π.Χ.), οι φιλόσοφοι άρχισαν να θέτουν πιο εξελιγμένα ερωτήματα για το πώς μπορούμε να αισθανόμαστε, να σκεπτόμαστε, να αποκτούμε γνώση και να επιλέγουμε σωστά. Στρατηγική του Πλάτωνα ήταν να διαιρέσει την ψυχή με βάση τις δυνατότητές της, δημιουργώντας έτσι την πρώτη ψυχολογική θεωρία στη δυτική παράδοση.

Στα πρώιμα κείμενά του, ο Πλάτωνας ήρθε πιο κοντά από κάθε άλλο αρχαίο ή φιλόσοφο του μεσαίωνα σε μια δυϊστική θεώρηση του ανθρώπου παρόμοια με αυτήν που υποστήριξε ο Descartes τον 17ο αιώνα.

Αλλά μια αθάνατη ψυχή, εξ ορισμού, έχει περισσότερα κοινά με ό, τι βρίσκεται στο κοσμικό και θεικό παρά στο ορατό πεδίο, όπως είναι το ίδιο της το σώμα, για παράδειγμα – και αυτός είναι ο λόγος που ο Πλάτωνας δείχνει μικρό ενδιαφέρον για την εξερεύνηση της καθημερινής δραστηριότητάς του. Πλάτωνας είναι περισσότερο αναλυτικός σε μεταγενέστερα έργα του, όπου η έννοια της ψυχής διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στην εξήγηση των ηθικών συγκρούσεων και της ανθρώπινης πράξης. Από το γεγονός ότι μπορεί κάποιος να επηρεαστεί από δύο ή περισσότερες επιθυμίες ταυτόχρονα, συνάγει ότι η ψυχή δεν μπορεί να είναι ενιαία, δεδομένου ότι είναι αδύνατο για το ίδιο πράγμα να ενεργεί με αντίθετους τρόπους την ίδια στιγμή (υπάρχουν προφανείς συγγένειες εδώ με τη λογική αρχή της μη αντίφασης, την οποία διδάχθηκε από τον Σωκράτη [470 - 399 π.Χ.]). Ως εκ τούτου, στη Πολιτεία ορίζει τρία διαφορετικά μέρη της ψυχής – το λογικό (νους), το θυμικό (θυμός), και το επιθυμητικό (επιθυμία) - και τα τοποθετεί αυτά ως πηγή συγκρουόμενων επιθυμιών (IV, 439 d - e). Ο λόγος κυριαρχεί στην ψυχή με τη σοφία, αλλά σε αυτόν αντιτίθεται η επιθυμία, το εξώλογο μέρος της ψυχής, με το οποίο αγαπά, πεινά, διψά και νιώθει τον πτερυγισμό και το γαργάλισμα των άλλων επιθυμιών» (439d). Λόγος και επιθυμία θα παραμείνουν σε συνεχή σύγκρουση, αλλά και για την παρέμβαση του πάθους, το «πνευματικό» μέρος της ψυχής που βοηθά τον λόγο, υποτάσσει την επιθυμία. Ο Πλάτωνας έχει κατά νου εδώ την εμπειρία της λήψης απόφασης, όταν εμείς θυμωμένα εξαναγκάζουμε τον εαυτό μας να κάνουμε κάτι που δεν θέλουμε, διότι ο λόγος έχει κρίνει ότι είναι η καλύτερη μορφή δράσης. Αυτό που είναι σημαντικό σε αυτό το μοντέλο, ωστόσο, είναι η εξύψωση του ορθού λόγου σε δεσπόζουσα θέση στην ψυχή και, αντιστρόφως, η υποβάθμιση της επιθυμίας ως ανορθόλογης δύναμης που απειλεί να καταστρέψει την ευημερία μας.

Στο διάλογο Φαίδρος, ο Πλάτωνας παρομοιάζει τον λόγο με ηνίοχο που προσπαθεί να ελέγξει δύο πράγματα: ένα καλό άλογο (πάθος), που δεν χρειάζεται μαστίγιο, διότι οδηγείται από την εντολή του και μόνο το λόγο, και ένα κακό άλογο (επιθυμία), το οποίο είναι δύσκολο να ελεγχθεί και εάν αφεθεί ανεξέλεγκτο, θα ρίξει το άρμα στην τάφρο (253d - 254e).

Ο Πλάτωνας ο Αθηναίος (428 - 347 π.Χ) υποστηρίζει ότι οι αισθήσεις μας δίδουν μόνο μερική γνώση της αλήθειας, ενώ πηγή αληθινής γνώσης είναι αποκλειστικά οι άυλες, αυθεντικές, αναλλοίωτες ιδέες. Αυτές δίδουν την ουσία του κόσμου, έξω από την πλάνη των αισθήσεων. Ο Δημιουργός είναι ο

καθοδηγητής των δύο κόσμων. Με την θεωρία του αυτή, υπερασπίζεται την δυαρχία ή δεισμό, και την προέλευση της ψυχής από τον κόσμο των Ιδεών. Η ψυχή δύναται να φύγει από τον κόσμο των Ιδεών και να εισέλθει στον κόσμο των αισθητών μέσω του σώματος του ανθρώπου. Από εκείνη την στιγμή, το σώμα ισούται με σήμα της ψυχής. Για τον Πλάτωνα, η μόνη δυνατότητα φυγής της ψυχής, δίδεται μέσω του θανάτου.

Η κίνηση αποτελεί βασικό στοιχείο της ψυχής. Η ψυχή παράγει την κίνηση, από τη στιγμή που εγκλωβίζεται στο σώμα και μέσω αυτής καθίσταται η αρχή και πηγή της ζωής. Το τέλος της κίνησης σημαίνει και το τέλος της ενέργειας της ψυχής στο σώμα, σημαίνει δηλαδή το θάνατο. Ο θάνατος ορίζεται ως ο χωρισμός της ψυχής από το σώμα και το σταμάτημα της κίνησης (Γοργίας, 524b). Η ψυχή ωστόσο παραμένει αθάνατη και ανώλεθη μετά θάνατον, καθώς ο Πλάτωνας υποστηρίζει την αθανασία της ψυχής. Επί πλέον, κατά την Πλατωνική αντίληψη, η ψυχή προϋπάρχει του σώματος, είναι κάτοχος της αλήθειας και σκοπός της κατά την ενσώματο ύπαρξή της είναι να ξαναθυμηθεί τις Ιδέες που ξέχασε, λόγω της εμπλοκής της με τον κόσμο των αισθήσεων, και να ανακτήσει την ελευθερία της.

Στην Πολιτεία ο Πλάτωνας όχι μόνο αναλύει τον τριμερή χωρισμό της ψυχής, αλλά αντιστοιχεί σε κάθε ένα από τα μέρη της ένα ανάλογο τμήμα της κοινωνίας: Στο επιθυμητικό αντιστοιχεί ο όγκος των πλατωνικών δημιουργών, των γεωργών, εμπόρων, χειρωνακτών κλπ, καθώς αρμοδιότητά τους είναι να ικανοποιούν καθημερινές ανάγκες των ανθρώπων. Στο θυμοειδές αντιστοιχεί το γένος των επικούρων ή των φυλάκων που επιφορτίζονται με την πιστή και σύντονο τήρηση των νόμων και την υπεράσπιση της πόλης. Τέλος, στο λογιστικό μέρος της ψυχής ανήκουν οι πιο προικισμένοι από τους φύλακες κι επικούρους της πολιτείας, οι άρχοντες – φιλόσοφοι, των οποίων έργο είναι η νομοθεσία και η παιδεία των πολιτών. Η ψυχή παρουσιάζεται έτσι ως ρυθμιστική αρχή των αρμοδιοτήτων των πολιτών, της συμπεριφοράς και του επαγγέλματός τους ακόμη.

Στον Τίμαιο (41c-d) η ψυχή ως το κατ' εξοχήν θεϊκό δημιούργημα, παρουσιάζεται να κατοικεί στον εγκέφαλο του ανθρώπου. Όπως και παραπάνω, το λογιστικόν μέρος της ψυχής, υπερισχύει έναντι των δυο άλλων, ως το μόνο αθάνατο μέρος της ψυχής.

Ως προς την πηγή της γνώσης, ο Πλάτωνας αναγνωρίζει μεν στις αισθήσεις το ρόλο τους στην παροχή αντιληπτικών πληροφοριών, ωστόσο η σημαντικότερη λειτουργία της ψυχής είναι η σχέση της με τη μνήμη και συγκεκριμένα την ανάμνηση, που είναι η βασική πηγή γνώσης και ελευθερίας. Η μέθοδος με την οποία λειτουργεί η ανάμνηση είναι η αναζήτηση και η συζήτηση: «το γαρ ζητείν και το μανθάνειν ανάμνησις όλων εστίν» (Μένων, 81d). Σημαντικός παρουσιάζεται και ο ρόλος της φαντασίας, καθώς κατά τον Πλάτωνα είναι «ζωγράφος, ως μετά τον γραμματιστήν των λεγομένων εικόνας εν τη ψυχή τούτου γράφει» (Φίληβος, 39e). Ο Πλάτωνας τέλος θεωρείται ότι δεν αναγνώρισε στα συναισθήματα σημαντική αξία για την ηθική ζωή του ανθρώπου, αν και θεωρεί ότι ο θυμός, τουλάχιστον, μπορεί ορισμένες φορές να τεθεί στην υπηρεσία του λόγου.

Ο Αριστοτέλης, ίδρυσε την περίφημο Περιπατητική σχολή. Σε αυτήν πολλοί ήταν οι μαθητές της φιλοσοφίας του, οι οποίοι συνέχισαν και προέκτειναν τις θεωρίες του, τόσο σχετικά με το Περί Ψυχής

ζήτημα όσο και γενικότερα. Σημαντικοί υπήρξαν μεταξύ άλλων, οι Θεόφραστος ο Λέσβιος (372-287 π.Χ.), Στράτωνας από την Λάμψακο (287 - 269 π.Χ.), Λύκωνας από την Τρωάδα (269-225 π.Χ.), Αρίσταρχος ο Σάμιος (ακμή περί τα 250 π.Χ.), κ. ά.

Ο Αριστοτέλης ο Σταγειρίτης (384-322 π.Χ) δέχεται την ύπαρξη των Ιδεών, ως πρώτη αρχή του κόσμου και της αλήθειας. Αυτό που τον απασχολεί, εντούτοις, είναι το πρόβλημα της σχέσης μεταξύ του κόσμου των Ιδεών και του κόσμου των αισθητών, και της αλληλεπίδρασής τους. Κύρια διδασκαλία του στο Λ των Μετά τα φυσικά είναι η θεωρία του για το Πρώτον Κινούν Ακίνητον, το οποίο είναι αμετάβλητο και αιώνιο, ενώ η οντότητά του συνίσταται στην «νόησιν νοήσεως» και αποτελεί την απώτατη αιτία κάθε κίνησης, καθώς και το υπέρτατο αγαθό, την πρώτη αιτία όλων των κινήσεων, εκείνο που «κινεί εαυτόν» ενώ το ίδιο είναι ακίνητο. Ως ψυχή φαίνεται να αντιλαμβάνεται αυτό το Πρώτον Κινούν Ακίνητον. Παράλληλα με την αρχική του αυτή οντολογική τοποθέτηση ο Αριστοτέλης αναπτύσσει θεωρητική και εμπειρική προσέγγιση της έννοιας της ψυχής και των συστατικών της μερών και λειτουργιών. Ο Αριστοτέλης είναι ο πρώτος αρχαίος φιλόσοφος που προσπαθεί να συνδέσει τις διάφορες απόψεις σε ενιαία θεωρία για την ψυχή, σηματοδοτώντας έτσι την πρώτη συστηματική ψυχολογία στην ιστορία. Στο αποτελούμενο από τρία μέρη / Βιβλία / σχετικό σύγγραμμά του – που αποτελεί καταγραφή διαλέξεων στο Λύκειο από μαθητές του - ο Αριστοτέλης αναφέρεται σε σχολιασμούς των προ αυτού απόψεων για την ψυχή κυρίως των προσωκρατικών φιλοσόφων, ενώ αναζητεί και ολοκληρώνει τον ορισμό της ψυχής παράλληλα ακολουθώντας τον τριμερή χωρισμό του Πλάτωνα: θρεπτικό / αναπαραγωγικό, αισθητικό και νοητικό. Τα τρία μέρη ενώ δηλώνουν διαφορετικά πεδία ψυχονοητικής λειτουργικότητας περιπλέκονται και βρίσκονται σε μία ενότητα. Ο Αριστοτέλης ασχολήθηκε με το να δώσει απάντηση στο πρόβλημα της διάκρισης ή σχέσης σώματος και ψυχής, αλλά και με το να συνδέσει τα διαφορετικά μέρη και λειτουργίες της ψυχής σε μία συστηματική θεώρηση. Από αυτήν την άποψη, ενδιαφέρει την σύγχρονη Φιλοσοφία του Νου, η οποία με επίκεντρο τον αγγλο-αμερικανικό ερευνητικό και ακαδημαϊκό χώρο προσπαθεί - κυρίως από τα μέσα του 20ου αιώνα να προσδιορίσει τη σχέση σώματος – ψυχής.

Η προσέγγιση της ψυχής από τον Αριστοτέλη ξεκινά από οντολογικά ερωτήματα, σχετικά με την ταυτότητα του όντος και της ουσίας – αυτού που πραγματικά είναι και υπάρχει – άρρηκτα δεμένα στην ιστορία της σκέψης με γνωσιολογικά ερωτήματα. Ο Αριστοτέλης στο Περί Ψυχής ορίζει αρχικά την ψυχή ως ουσία, ως ένα ον που υπάρχει πραγματικά στον κόσμο, ανεξάρτητα από το γνωρίζον υποκείμενο. Θεωρεί την ψυχή ως αρχή της κίνησης, της ζωής, όλων των διαδικασιών που ορίζουν τον άνθρωπο ως βιολογικό ον. Συμπεριλαμβάνει σ' αυτές τις διαδικασίες και τη θρέψη, τις αισθήσεις, τη φαντασία και τη διάνοια. Μετασχηματίζει τον τριμερή χωρισμό της ψυχής του Πλάτωνα σε διάκριση τριών λειτουργικών επιπέδων. Συνδέεται με αυτόν τον τρόπο η θεωρία του Περί Ψυχής με τα υπόλοιπα επίπεδα της σκέψης του, και επομένως η αριστοτελική αντίληψη της ψυχής ολοκληρώνεται συνθετικά, με πρόσβαση στα άλλα αριστοτελικά έργα (ηθικά, πολιτικά, βιολογικά και φυσικά).

Συνοψίζοντας, η γνώση της ψυχικής ζωής είναι αναγκαία για όλες τις επιστήμες και η ψυχή παρουσιάζεται από τον Αριστοτέλη ως αρχή της ζωής και του βιολογικού φαινομένου, ο πυρήνας της

ίδια της σύστασης του κόσμου. Η ψυχολογία κατά την αριστοτελική αντίληψη φαίνεται ως όψη της φιλοσοφίας της φύσης, μέρος της κοσμολογίας του.

Πιο συγκεκριμένα, επιδιώκοντας τον πληρέστερο δυνατό ορισμό της ψυχής στα χωρία 412α έως 414β του δεύτερου βιβλίου, ο Αριστοτέλης ορίζει την ψυχή ως μορφή του σώματος, τονίζοντας την ενότητα μεταξύ του σώματος και του νου, αλλά θεωρώντας τα την ίδια στιγμή ως δύο διαφορετικές εννοιακές οντότητες. Η προσέγγισή του είναι ουσιοκρατική, δεν δίδει ορισμό εννοιών αλλά υποστάσεων. Διότι όλα όσα υπάρχουν, υπάρχουν ως ουσίες.

Ο Αριστοτέλης επικαλείται και εφαρμόζει ορισμένες βασικές οντολογικές έννοιες της φιλοσοφίας του: ουσία, ύλη, μορφή και το σύνθετο από ύλη και μορφή. Όλα τα όντα που συνιστούν την υπάρχουσα πραγματικότητα είναι ουσίες, αυτοτελή όντα συνιστώμενα από ύλη και μορφή. Η ύλη είναι το υποκείμενο υλικό που αδιαμόρφωτο υπάρχει ως δυνατότητα που θα μορφοποιηθεί και θα λάβει μια συγκεκριμένη και οργανωμένη υπόσταση, τέτοια που επιτρέπει την διάκριση και συγκεκριμενοποίηση των όντων. Η μορφή επιβαίνει μιας υποκείμενης ύλης. Η ύλη δεν υπάρχει ανεξάρτητα της μορφής, για να υπάρξει, πρέπει να έχει μορφή και είδος, ένα σχήμα ή περίγραμμα που δίνει ταυτότητα σε ένα γένος όντων. Η ύλη είναι δυνάμει μορφή, υποκείμενο που επιδέχεται μορφοποίηση. Η μορφή αποτελεί έτσι την εντελέχεια, το σκοπό της ύπαρξής τους. Χάρη στην εντελέχεια, η μορφή δίνει υπόσταση στην ύλη, επομένως η εντελέχεια είναι σημαντικότερη έννοια για το πώς πρέπει να κατανοήσουμε την ψυχή.

Τα σώματα υποδιαιρούνται σε φυσικά και τεχνητά, όπου τα πρώτα είναι τα πρότυπα ή οι αρχές των δευτέρων. Τα δε φυσικά υποδιαιρούνται σε έχοντα ζωή και σε μη έχοντα ζωή. Τα έχοντα ζωή, όσα δηλαδή εμφανίζουν τις λειτουργίες της ζωής είναι ταυτόσημα με τα έμψυχα, ενώ τα μη έχοντα ζωή δεν είναι τα νεκρά σώματα, αλλά όσα δεν εμφανίζουν δυνάμει το φαινόμενο της ζωής. Το σώμα υπάρχει χωρίς την ψυχή ως άψυχο, αλλά κάθε έμψυχο έχει και σώμα. Η ψυχή ενεργοποιεί μέρος των σωμάτων. Ποσοτικά είναι περισσότερα τα άψυχα φυσικά σώματα. Υποσύνολο είναι τα έμψυχα και υποσύνολο των εμψύχων είναι τα φυτά, τα ζώα και ο άνθρωπος.

Σώμα και ψυχή βρίσκονται σε μια αδιάσπαστη ενότητα στην περίπτωση των έμψυχων ή ζωντανών όντων, ενώ όλα αδιαίρετα τα όντα χαρακτηρίζονται από την κατάσταση του δυνάμει και την κατάσταση του ενεργεία σε συνεχή διαδοχή. Η ψυχή όμως ως κατηγορημα του σώματος - ως μορφή - αποτελεί την εντελέχεια ενός φυσικού σώματος, δυνάμει έχοντος ζωή. Σύμφωνα μ'αυτόν τον προσδιορισμό, αποτελεί την εντελέχεια, τον ανώτατο και σημαντικότερο σκοπό της ύπαρξης του σώματος. Η ζωή είναι σημαντική για την αριστοτελική θεωρία της ψυχής, αλλά δεν είναι αυτή η εντελέχεια, δεν ταυτίζεται με την έννοια της ψυχής, είναι θα λέγαμε η προϋπόθεση της ψυχής. Μέσω της ζωής οδηγούμαστε στον τελικό ορισμό της ψυχής, αλλά δεν εξαντλείται η ανάλυση περί ψυχής στον ορισμό αυτό. Απαιτείται μια εξαιρετικά σύνθετη οντολογική άποψη για να αποδοθεί η σχέση σώματος – ψυχής κατά τον Αριστοτέλη.

Το σώμα κατά την Αριστοτελική άποψη αποτελεί υπόσταση και επομένως αναπόσπαστο συμπλήρωμα της μορφής, δεν ταυτίζεται ακριβώς με την ύλη. Η ύλη ως το υποκείμενο το σώματος παραπέμπει στην έννοια ενός αδιαμόρφωτου υλικού το οποίο μορφοποιείται από το είδος και τη μορφή που το ενεργοποιεί μετατρέποντάς το σε σώμα. Η ύλη μορφοποιούμενη επιτρέπει να αναδυθεί το

φαινόμενο της ψυχής, όπου δύο διαπλεκόμενες καταστάσεις, σώμα και ψυχή, αποτελούν η μία συνάρτηση της άλλης. Τα σώματα δε, όπως είδαμε παραπάνω διακρίνονται σε διαφορετικές κατηγορίες ουσιών. Η έννοια λοιπόν του σώματος του εμψύχου όντος θα πρέπει να συνδεθεί όχι με την ύλη γενικά, αλλά με την οικεία ύλη, την κατάλληλα οργανωμένη ύλη. Οι λειτουργίες του εμψύχου από την άλλη πλευρά πρέπει να συνδέονται με τη μορφή και το είδος και όχι με το υποκείμενο – την ύλη δηλαδή. Κάθε ον έχει μια τέτοια υλική οργάνωση που δυνάμει θα εμφανίσει - ως την εντελέχειά της, τον εγγενή σκοπό της - τις λειτουργίες για την πραγματοποίηση των οποίων έχει δημιουργηθεί, όπως έχει δημιουργηθεί.

Εάν κατανοήσουμε την ψυχή ως εντελέχεια του φυσικού ζωντανού σώματος, είμαστε σε θέση περαιτέρω να αντιληφθούμε την επόμενη παρατήρηση του Αριστοτέλη στο σημείο αυτό, ότι η ψυχή είναι επιστήμη (ως κατοχή της γνώσης) και θεωρία (ως άσκηση της γνώσης) και μάλιστα κατ' αναλογία του φαινομένου της διαδοχής εγρήγορσης και ύπνου: στην κατάσταση του ύπνου, αν και κατέχω τη γνώση δεν την εμφανίζω, ενώ στη φάση της εγρήγορσης είμαι σε θέση να το κάνω. Έτσι συμβαίνει και κατά την άσκηση της γνώσης/ τη θεωρία.

Επιστρέφοντας στην έννοια της εντελέχειας, αυτή έχει δύο σημασίες σε σχέση με την ψυχή: ως επιστήμη και ως θεωρείν. Στην πρώτη περίπτωση η ψυχή είναι εντελέχεια ως γνώση σε σχέση αντίθεσης με την άγνοια, γιατί όταν γνωρίζω κάτι με βεβαιότητα τούτο γίνεται λόγω της ψυχής. Ως θεωρείν και άσκηση της γνώσης, αποτελεί εντελέχεια σε σχέση με την εν δυνάμει απόκτηση, τη διαδικασία αναζήτησης της γνώσης: εφ' όσον η γνώση αποτελεί δυνατότητα, επακολουθεί ότι μπορεί να επιτευχθεί και η κατάκτησή της.

Στα συγγράμματά του, Περί Ψυχής και Μικρά Φυσικά, ο Αριστοτέλης αναπτύσσει μια μονιστική θεωρία σε σχέση με την ψυχή κατ' αντίθεση με την διδασκαλία του Πλάτωνα. Η ψυχή είναι το τελικό αίτιο, η μορφή, το είδος, η ουσία του σώματος. Σώμα και ψυχή αποτελούν μια αδιάσπαστη ενότητα. Ένα άλλο σκέλος της θεωρητικής προσέγγισης της ψυχής από τον Αριστοτέλη είναι η ύπαρξη ψυχής και στους άλλους ζώντες οργανισμούς, ζωικούς ή φυτικούς. Σε όλα τα είδη και οργανισμούς, υπάρχει ψυχή ή έστω κάποια από τις ιδιότητές της, τις δυνάμεις της: «Δυνάμεις δ' είπομεν θρεπτικόν, αισθητικόν, ορεκτικόν, κινητικόν κατά τόπον, διανοητικόν». (Περί Ψυχής, Β' Βιβλίο)

Ο Αριστοτέλης παρουσιάζει την θρεπτική ιδιότητα της ψυχής ως την πιο σημαντική για όλους τους ζώντες οργανισμούς: «η γαρ θρεπτική ψυχή... και πρώτη και κοινοτάτη δύναμις εστι ψυχής, καθ' ήν υπάρχει το ζην άπασιν» (Περί Ψυχής, Β Βιβλίο). Συγκεκριμένα, τη θρεπτική ψυχή την αναφέρει «ως δύναμιν τουτέστιν αναπαραγωγής, αυξήσεως, λήψεως τροφής και τα λοιπά». Η θρεπτική δύναμη της ψυχής, είναι κοινή και απαραίτητη σε όλους, δίχως εξαίρεση, τους οργανισμούς. Ακολουθούν και οι άλλες δυνάμεις της ψυχής που κατέχουν ορισμένα ζώα, όπως το αισθητικό και το ορεκτικό μέρος της ψυχής. Εντούτοις, την ανώτερη μορφή ψυχής, την μορφή του διανοείσθαι και της ύπαρξης νου, μόνο ο άνθρωπος από όλα τα αλλά ζώα και τους οργανισμούς, κατέχει. Οι λειτουργίες της ψυχής, που αποτελούν τα όργανα της γνώσης βρίσκονται σε ιεραρχία. Ανώτερη όλων, είναι η νόησις, ενώ η αίσθησις αποτελεί την αντίδραση των αισθητήριων οργάνων με τον εξωτερικό κόσμο, παρέχοντας μια

περιορισμένη μορφή γνώσης που αρκετές φορές οδηγεί σε πλάνη. Η μνήμη λειτουργεί ως εξής: «Απελθόντων των αισθητών ένεισιν αι αισθήσεις και φαντασΐαι εν τοις αισθητηρίοις» (425 b24), λειτουργεί δηλαδή μόλις παύσει η επιρροή των εξωτερικών ερεθισμάτων διατηρώντας στην ψυχή το μετείκασμα των αισθήσεων ως παραστάσεις, εικόνες, και φαντάσματα. Δίνει γενικά ιδιαίτερη σημασία στην μνήμη, στην ανάμνηση και στη φαντασία για την εκπλήρωση του συνόλου των λειτουργιών της ψυχής.

Σημειώματα

Σημείωμα Ιστορικού Εκδόσεων Έργου

Το παρόν έργο αποτελεί την έκδοση 1.0.

Έχουν προηγηθεί οι κάτωθι εκδόσεις:

- Έκδοση διαθέσιμη [εδώ](#).

Σημείωμα Αναφοράς

Copyright Εθνικών και Καποδιστριακών Πανεπιστημίων Αθηνών, Άννα Λάζου, 2015. Άννα Λάζου. «Φιλοσοφική Ανθρωπολογία. Ιστορικοφιλοσοφική εξέταση της έννοιας του ανθρώπου και συναφών εννοιών». Έκδοση: 1.0. Αθήνα 2015. Διαθέσιμο από τη δικτυακή διεύθυνση: <http://opencourses.uoa.gr/courses/PPP105/>.

Σημείωμα Αδειοδότησης

Το παρόν υλικό διατίθεται με τους όρους της άδειας χρήσης Creative Commons Αναφορά, Μη Εμπορική Χρήση Παρόμοια Διανομή 4.0 [1] ή μεταγενέστερη, Διεθνής Έκδοση. Εξαιρούνται τα αυτοτελή έργα τρίτων π.χ. φωτογραφίες, διαγράμματα κ.λ.π., τα οποία εμπεριέχονται σε αυτό και τα οποία αναφέρονται μαζί με τους όρους χρήσης τους στο «Σημείωμα Χρήσης Έργων Τρίτων».

[1] <http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/>

Ως **Μη Εμπορική** ορίζεται η χρήση:

- που δεν περιλαμβάνει άμεσο ή έμμεσο οικονομικό όφελος από την χρήση του έργου, για το διανομέα του έργου και αδειοδόχο
- που δεν περιλαμβάνει οικονομική συναλλαγή ως προϋπόθεση για τη χρήση ή πρόσβαση στο έργο
- που δεν προσπορίζει στο διανομέα του έργου και αδειοδόχο έμμεσο οικονομικό όφελος (π.χ. διαφημίσεις) από την προβολή του έργου σε διαδικτυακό τόπο

Ο δικαιούχος μπορεί να παρέχει στον αδειοδόχο ξεχωριστή άδεια να χρησιμοποιεί το έργο για εμπορική χρήση, εφόσον αυτό του ζητηθεί.

Διατήρηση Σημειωμάτων

- Οποιαδήποτε αναπαραγωγή ή διασκευή του υλικού θα πρέπει να συμπεριλαμβάνει:
- το Σημείωμα Αναφοράς
- το Σημείωμα Αδειοδότησης
- τη δήλωση Διατήρησης Σημειωμάτων
- το Σημείωμα Χρήσης Έργων Τρίτων (εφόσον υπάρχει)

μαζί με τους συνοδευόμενους υπερσυνδέσμους.

Χρηματοδότηση

- Το παρόν εκπαιδευτικό υλικό έχει αναπτυχθεί στο πλαίσιο του εκπαιδευτικού έργου του διδάσκοντα.
- Το έργο «**Ανοικτά Ακαδημαϊκά Μαθήματα στο Πανεπιστήμιο Αθηνών**» έχει χρηματοδοτήσει μόνο τη αναδιαμόρφωση του εκπαιδευτικού υλικού.
- Το έργο υλοποιείται στο πλαίσιο του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» και συγχρηματοδοτείται από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο) και από εθνικούς πόρους.

